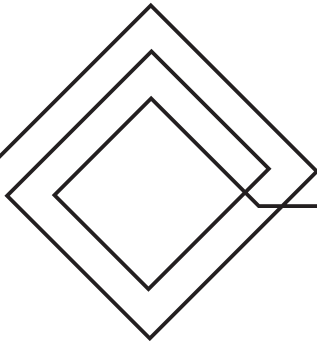

بررسی ساختار

موسیقایی ترانه حماسی جنگجو*

شهاب جعفری

چکیده

این پژوهش به یکی ترانه‌های حماسی و روایی در سنت موسیقایی کرمان می‌پردازد. در این اجرا شاهد داستان‌سرایی به همراه اجرای موسیقی هستیم. در مقاله پیش‌رو به تحلیل ساختار بیرونی و قابل مشاهده‌ای چون ساختار موسیقی خواهیم پرداخت و تلاش خواهیم کرد از ورای آن به ساختارهای سنت و فرهنگ موسیقی کرمان دست پیدا کنیم. ترانه جنگجو یکی از زیباترین ترانه‌های رایج در منوجان است. این ترانه به همراهی سازهای چنگ یا چنگ قطی یا یروتی و تنبورک به همراهی تمپک اجرا می‌شود. ریتم این ترانه دوضربی ترکیبی و با ضرب‌آهنگ سنگین است. استفاده از ضدضرب در این ترانه به زیبایی و غنای آن افزوده است. در پژوهش حاضر داده‌ها با روش اسنادی و تکیه بر مطالعه کتاب‌ها، مقالات و به صورت میدانی به دست آمده است.

* کلید واژه: جنگجو، حماسه کرمانی، ساختار موسیقایی

مقدمه

داستان‌گزاری هنری است که سابقه‌ای طولانی در تاریخ و فرهنگ ایران دارد. منظور از داستان‌گزاری نقل زبان داستان، در هر شکلی، برای گروهی از مخاطبان است. داستان‌گزاری حرفه و پیشه خاصی بوده که از دوره باستان تا سال‌های اخیر با تنوع فراوان در ایران رایج بوده است.^۱ آنچه از سده‌های سوم و چهارم دوره اسلامی تا به امروز با عناوینی مانند: فضائل‌خوان، مناسبت‌خوان، شاهنامه‌خوان، حافظ، گوینده، قصه‌خوان، صورت‌خوان، نقال و پرده‌خوان نامیده می‌شوند در اصل استمرار انواع متفاوت در داستان‌گزاری در دوره پیش از اسلام بوده است. برای نمونه می‌توان به شاهنامه‌خوانی، که تا امروز نیز رایج است، اشاره کرد. یکی از انواع مهم داستان‌گزاری در ایران باستان نقل داستان به همراه موسیقی بوده است. ریشه این هنر را که تا امروز استمرار یافته، و مصداق بارز این استمرار همین پژوهش حاضر است، من در این مقاله ترانه جنگجو را بر اساس اجرای زنده یاد علی ناصری (خواننده) و حسین نظری (نوازنده قیچک) در آلبوم کویرانه ۴ (موسیقی مناطق منوجان و فاریاب) به کوشش فؤاد توحیدی مورد بررسی قرار می‌دهم.

پیشینه پژوهشی

در مورد موسیقی نواحی کرمان می‌توان به کتاب نگاهی به موسیقی نواحی کرمان (۱۳۹۷) و آلبوم‌های «کویرانه‌ها» و «باغ آوا» که به کوشش فؤاد توحیدی (۱۳۸۴-۱۳۹۷) منتشر شده‌اند و پژوهش‌های انجام‌گرفته توسط احمدرضا مؤید محسنی (۱۳۴۷) و محمدرضا درویشی (۱۳۷۵) اشاره کرد. با توجه به مطالب موجود در رابطه با موسیقی کرمان باید بگوییم که همواره به توضیح کلی مفاهیم موسیقی حماسی با بیان برخی داستان‌ها بسنده شده و تاکنون پژوهشی با تمرکز بر ساختار موسیقی ترانه حماسی جنگجو انجام نشده است.

۱- برای این اصطلاحات نک عبدالجلیل قزوینی، صص ۶۳-۶۷؛ اسکندر بیگ منش، ۲۹۳/۱ - ۲۹۵؛ فخرالزمانی، ۱۹-۲۶؛ سام میرزا، ۱۵۷-۱۵۸، ۲۳۲، ۳۵۰؛ نصر آبادی، ۴۶۲، ۵۹۳؛ واعظ کاشفی، ۲۸۰-۳۰۶؛

روایت جنگجو

ترانه جنگجو یکی از زیباترین ترانه‌های رایج در منوجان است. این ترانه به همراهی سازهای چنگ یا چنگ قطی یا پروتی و تنبورک به همراهی تمپک اجرا می‌شود. ریتم این ترانه دوضربی ترکیبی و با ضرب‌آهنگ سنگین است. استفاده از ضدضرب در این ترانه به زیبایی و غنای آن افزوده است.

علی اکبر محبی معروف به "جنگجو" یکی از شخصیت‌های ماندگار دوران معاصر است. وی در دوره رضا شاه در نودژ زندگی می‌کرد و از نظر فرهنگی و بخصوص مذهبی شخصیتی مهم و تأثیرگذار به شمار می‌رفت. چرا که در یکی از مکتب‌خانه‌های نودژ - نجف کوچک - درس خوانده و از ذوق و سواد ادبی نسبی هم برخوردار بود، شعر می‌سرود، مرثیه‌سرایی می‌کرد و نوحه می‌خواند و دستی هم در هنر مجسمه‌سازی داشت. او در ماه‌های محرم بانی برگزاری مراسم باشکوه تعزیه‌خوانی در نودژ بود و اکثر اشعار تعزیه را هم خودش می‌سرود. وی در هنگام کشف حجاب، یعنی سال ۱۳۱۳ شمسی علنا به تبلیغ علیه رضاخان پرداخت و با سرودن برخی اشعار حماسی و سیاسی ظلم و جور رضاخان را نشانه رفت و به همین دلیل مورد غضب حکام و مامورین رژیم قرار گرفت. وقتی که فرمان دستگیری‌اش را صادر کردند، مجبور شد که فراری شود. سر انجام در یک درگیری سخت در منتهی‌الیه جنوب شرقی منوجان، در کوه و محلی که هم اکنون به "اسپید جنگجا" معروف است به شدت زخمی شد و به قتل رسید. او تا آخرین فشنگ و آخرین نفس در برابر نظامی‌های، به قول خودش "دون نابکار"، ایستادگی کرد اما در نهایت وقتی زخمی و دستگیر شد، سربازان او را به دوش گرفتند تا از کوه پایین آورند. او در همین حال نزار و در حالی که به شدت خونریزی می‌کرد به نظامیان می‌گفت: «آنوقت که تفنگ به دوش داشتم من بر شما غالب بودم و الان که گلوله شما مرا از پای درآورده باز هم من بر شما سوارم» نقل شده است که شخصی به نام مشهدی حاتم احمدی، از طایفه لره‌های قلعه گنج، استاد علی‌اکبر محبی (جنگجو) بوده است. بنا به روایتی، وی که اولین مکتب‌دار منطقه قلعه گنج نیز بوده، هنر مجسمه‌سازی را به جنگجو یاد داده است. سال‌ها بعد از کشته شدن جنگجو، دُرک نوازنده شعری حماسی را از سرگذشت علی اکبر محبی جنگجو با چنگش می‌نواخت که بسیار مورد توجه مردم قرار می‌گرفت. این شعر داستان جنگجو را به عنوان یکی از اسطوره‌های دوران معاصر

همچنان حفظ کرده است.

در زیر نمونه هایی از اشعار جنگجو آمده است:

مرا خاک بر سر به جای کله رضا شاه قلدر باشدم پادشه

مشورت کردم به عقل گفتم: ای جنگجو

همچو یاغی‌ها مشو بی‌غیرت و بی‌نگ و عار

دوما یک مشورت کردم با قرآن مجید

با کلام الله حق بنمودمی بس استغفار

آیتی آمد که لاتلقو بایدیکم بدی

زین سبب ما را نباشد با نظامی هیچ کار

در زمان شاه‌های با عدالت کی بدی

در زمان شاهی شه پهلوی شد آشکار

ای نظامی‌ها نمایم جنگ تا دارم نفس

جنگ سازم تا که دارم من فشنگ اندر قطار

حکم شاهنشاه‌تان اجرا نشد زنها شوند کشف حجاب

یا که زنها با مردها گیرند در یکجا قرار

در زمان شاه‌های با عدالت کی بدی کشف حجاب

در زمان شاهی شه پهلوی شد آشکار

بچه خوک است خوک بچه شیر است شیر

بچه گرگ است گرگ بچه مار است مار

گر که حنظل سبز بنماید به جوف نیشکر

آبیارش گر بود جبریل تلخ آرد شمار

ای نظامی‌های شوم لعین نابکار
از چه سازید اینقدر بد فطرتی در رودبار
هر کسی خوردی فریب و آمدی در پیشتان
زود می‌گیرید و نعشش می‌کشید از کین به دار
نام من باشد علی اکبر دلیر و جنگجو
دشمنم من بر نظامی‌های دون نابکار
گر نظامی چون کبوتر در هوا اطراق کرد
آورم در زیر آن را با فشنگ نمره دار
نعره مرکبدم در جنگ چون گردد بلند
می‌کشد از کله بدخواه بی ایمان دمار....

شعر ترانه ی جنگجو :

نازنین رُنبیِ ای کوه یه	دلبرم بلکه جنگجویه
نازنین آدر بند زیر جو	دلبرم شهر یاری جنگجویه
نازنین جنگجوی بی‌گنه	دلبرم ساخلُ روخونه
نازنین ساخلوشون کردی	دلبرم ای بین شون بودی

تحلیل ساختار موسیقی

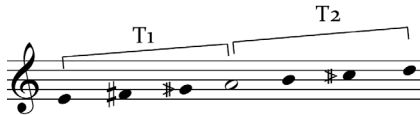
بستر نغمگی

نت‌هایی که در طول این اجرا توسط خواننده‌ها و نوازنده قیچک به گوش می‌رسد از بم به زیر به ترتیب زیر هستند. همانطور که ملاحظه می‌شود نت‌های فادیز، دوسری و سلسری در تمام طول این

قطعه شنیده می‌شوند؛ شایان ذکر است در جملات فرودی این قطعه یا در نت‌های تزئینی (به صورت تکیه و یا اشاره) در لحظاتی نت‌های دو و سل به صورت بکار اجرا می‌شوند که در شکل پائین داخل پرانتز آمده‌اند. اگر بخواهیم بستر نغمگی این قطعه را با قطعه «خَرَم و زیبا» مقایسه کنیم، مشاهده می‌شود که در این قطعه بر خلاف قطعه قبل خواننده‌ها به محدوده بم صدای خود سر نمی‌زنند. قیچک نیز به همین ترتیب به جز در قسمت آخر قطعه که برای لحظاتی جملاتی در وزن آزاد اجرا می‌کند در سایر لحظات این قطعه به محدوده بم خود اشاره نمی‌کند. شایان توجه است که نت‌های نوشته شده در پایین مربوط به قیچک هستند و نت‌های خواننده‌ها یک اکتاو پایین‌تر هستند. به عبارت ساده‌تر نت‌های خواننده‌ها در این اجرا بین لا اکتاو سوم تا سل اکتاو چهارم است؛ نت‌های قیچک بین لا اکتاو سوم تا سی اکتاو پنجم است.

بررسی مد

در این قطعه دو فاصله ساختاری (محدوده استروکتوری) به صورت مشخص شده در شکل پائین شنیده می‌شود.

فاصله‌های ساختاری ۱ و ۲ دو دانگ مشابه با هم به صورت طینی، مجنب، مجنب یا به اختصار «ط ج ج» هستند. نت مؤکد (یا به اصطلاح موسیقی کلاسیک ایرانی شاهد) در این قطعه لا است؛ به طور کلی، فضای مدالی که در این قطعه به گوش می‌رسد را می‌توان همانند قطعه «خَرَم و زیبا» در «مقام راست» در نظر گرفت. البته در برخی لحظات به شکل محدود که پیشتر ذکر شد، در جملات فرودی نت‌های دو و سل به صورت بکار اجرا می‌شوند که در این حالت فاصله ساختاری «نوا» به گوش می‌رسد.

انحنای ملودی

همان‌طور که پیشتر در بخش بستر نغمگی اشاره شد نت‌های اجرا شده در این قطعه در محدودهٔ یک اکتاو از نت لای بین خط دوم و سوم کلید سل (لای اکتاو ۴) تا نت سی بالای خطوط حامل (سی اکتاو ۵) است. نت‌های اجرایی توسط خواننده‌ها یک اکتاو بم‌تر از قیچک یعنی از لای اکتاو ۳ تا سی اکتاو به گوش می‌رسند، که البته برای سادگی تحلیل آنها را در بخش گستره نغمگی یک اکتاو بالاتر در نظر گرفته‌ایم. در این قطعه قیچک در ابتدا جمله‌ای را به عنوان مقدمه در حدود بیست ثانیه اجرا می‌کند. پس از جملات قیچک، خواننده‌ها به ترتیب به اجرای شعر می‌پردازند. در بخش فرم به طور دقیق‌تری به این مبحث پرداخته خواهد شد. به طور خلاصه می‌توان نتیجه‌گیری کرد که انحنای ملودی‌ای که قیچک اجرا می‌کند از لای اکتاو ۴ تا لای اکتاو ۵ و سپس فرود بر لای اکتاو ۴ است، و انحنای ملودی خواننده از لای اکتاو ۳ به سمت لای اکتاو ۴، سپس بازگشت به لای اکتاو ۳ و فرود روی آن است.

بررسی ریتم

این قطعه به شکل موزون در وزن سه‌ضربی اجرا می‌شود. در تمام این قطعه ساز کوبه‌ای جمله‌ای به شکل زیر به عنوان همراهی با قیچک و خواننده‌ها به شکل تکرارشونده اجرا می‌کند. نتی که با علامتی شبیه به عدد هفت فارسی مشخص شده است به نظر می‌رسد با مضرب چپ اجرا می‌شود. کلامی که در این قطعه توسط خواننده‌ها اجرا می‌شود دارای وزن عروضی به شکل «متفاعلن فعولن» و یا «تَنَنَنْ تَنَنْ تَنَنْ» است. مشابه این وزن شعری در ردیف موسیقی ایرانی با نام «بسته‌نگار» شناخته می‌شود. البته خواننده‌ها با کمی تغییرات کلام را اجرا می‌کنند، یعنی به صورت

«تَنْ تَنْ تَنْ تَنْ تَنْ».

بررسی فرم

همانطور که پیشتر ذکر شد در این اجرا در ابتدا جملاتی توسط قیچک اجرا می‌شود. این جملات به طور کلی، به صورت معرفی فضای مدال قطعه در وزن سه ضربی است. پس از آن یک بیت توسط خواننده اول (که ظاهراً صدای تیزتری دارد) و سپس یک بیت توسط خواننده دوم در همان وزن اجرا می‌شود. در حین اجرای خواننده‌ها نیز قیچک به اجرای ملودی کلام همراه خواننده‌ها می‌پردازد. پس از آن دوباره قیچک به اجرای جملاتی به صورت جواب می‌پردازد و باز اجرای خواننده‌های اول و دوم ادامه پیدا می‌کند. این روند، یعنی اجرای قیچک، خواننده اول، و خواننده دوم هفت بار اجرا می‌شود. ملودی اجرا شده توسط خواننده‌ها به دو صورت است؛ اولی از لا شروع می‌شود و دومی از فا. خواننده اول در بار اول ملودی اول و در شش بار باقی‌مانده ملودی دوم را اجرا می‌کند. خواننده دوم در هفت بار اجرای خود ملودی اول را اجرا می‌کند. در آوانگاری این قطعه ملودی اول برای بارهای دوم تا ششم با نام «برگردان» آمده است. پس از این هفت بار هر دو خواننده به همراه قیچک سه بار ملودی اول را اجرا می‌کنند و در انتها قیچک با اجرای جملاتی در وزن آزاد به این قطعه خاتمه می‌دهد. شایان توجه است که جملاتی که قیچک به عنوان مقدمه اجرا می‌کند نیز به چند صورت در طول این قطعه اجرا می‌شود که طرح کلی و انحناهای ملودی آن هر بار متفاوت به نظر می‌رسد.

منابع

- احمد پناهی، محمد. ۱۳۸۳. ترانه و ترانه‌سرایی در ایران. تهران: سروش.
- اسدی گوکی، محمدجواد. ۱۳۷۹. فرهنگ عامیانه گلبافت. کرمان: مرکز کرمان‌شناسی.
- توحیدی، سید فؤاد. ۱۳۹۷. نگاهی به موسیقی نواحی کرمان. کرمان: سوره مهر.
- جاوید، مجید. ۱۳۸۱. کرمان در یک نگاه. کرمان: مرکز کرمان‌شناسی.
- درویشی، محمدرضا. ۱۳۸۴. دایرةالمعارف سازهای ایران، جلد اول. تهران: ماهور.
- صفا، عزیز الله. ۱۳۹۰. تاریخ جبرفت و کهنوج. کرمان: مرکز کرمان‌شناسی.
- علیمردادی، منصور. ۱۳۹۴. اشعار و ترانه‌های شفاهی مردمان حوزه هلیل‌رود، جلد اول. تهران: فرهنگ عامه.
- محبوب، محمد جعفر. ۱۳۸۲. ادبیات عامیانه ایران. تهران: چشمه.
- بوستان، بهمن و محمدرضا درویشی. ۱۳۷۰. هفت اورنگ: مروری بر موسیقی سنتی و محلی ایران، تهران: حوزه هنری.
- درویشی، محمدرضا. ۱۳۸۰. از میان سرودها و سکوت‌ها، گزیده نوشتار و گفتار. تهران: ماهور.
- فاطمی، ساسان. ۱۳۸۱. موسیقی و زندگی موسیقایی مازندران: مسئله تغییرات. تهران: مؤسسه فرهنگی-هنری ماهور.
- مریام، آلنپی. ۱۳۹۶. انسان‌شناسی موسیقی. ترجمه مریم قرسو. تهران: ماهور.

منابع شنیداری

- توحیدی، فؤاد. ۱۳۸۴-۱۳۹۷. کویرانه ۱-۱۱. کرمان: حوزه هنری. سی دی.
- _____. ۱۳۹۵. باغ آوا. کرمان: حوزه هنری. سی دی.
- ثابت‌زاده، منصوره. ۱۳۸۵. موسیقی رقص‌های شرق کرمان. تهران: ماهور. سی دی.